

ЩОДО ЕЛЕМЕНТІВ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАВДАННЯ ШКОДИ

Відносини, які виникають внаслідок завдання шкоди, займають у цивільному праві специфічне місце, оскільки містять елементи і компенсаційних, і штрафних відносин, а отже мають певні ознаки цивільно-правової відповідальності. З цими особливостями зазначених відносин пов'язана та обставина, що обов'язок відшкодувати протиправно заподіяну шкоду, як правило, кваліфікується в літературі як вид цивільно-правової відповідальності.

Згідно з поширеною в юридичній літературі думкою, загальною і єдиною підставою юридичної відповідальності, в тому числі і цивільно-правової, є наявність складу правопорушення.

Аналізом питання, щодо визначення меж поняття складу цивільного правопорушення, яке має велике теоретичне і практичне значення, займалися такі вчені, як С. С. Алексєєв, О. С. Йоффе, Ю. Х. Калмиков та деякі інші.

Проблематика дослідження пов'язана з тим, що для притягнення до відповідальності необхідна наявність складу правопорушення. Більшість авторів виходить саме з цього, нерідко обмежуючись констатацією факту, що «підставою юридичної відповідальності є склад правопорушення» [1, 122].

Але, разом із тим, існує точка зору, відповідно до якої правопорушення є єдиною підставою юридичної відповідальності. Іншими словами, допускається можливість відповідальності не тільки при наявності складу правопорушення, але й при його неповному складі — такому, де є тільки об'єкт, об'єктивна сторона і суб'єкт правопорушення. При цьому вина правопорушника відсутня у силу дії тих або інших чинників.

Мета статті: проаналізувати на прикладі цивільної відповідальності точку зору, відповідно до якої підставою відповідальності є склад правопорушення, та можливість відповідальності не тільки при наявності складу правопорушення, але й при його неповному складі.

Оскільки будь-яке застосування санкції вже є відповідальністю, тому з чисто практичних міркувань у нинішніх умовах неможливо обмежити поняття відповідальності тільки випадками правопорушень, пов'язаних з осудом правопорушника, тобто винних правопорушень, то безвинна відповідальність, так само як і відповідальність за вину, виконує всі властиві їй функції та допомагає досягти цілей встановлення відповідальності, у тому числі спричиняє і виховний вплив.

Тому надалі ми будемо виходити з того посилання, що цивільне правопорушення є особливим видом правопорушення, оскільки може мати так званий неповний або усічений склад. Але йтиметься у цьому випадку про протиправність, наявність шкоди та причинного зв'язку між ними.

Для того щоб повніше охарактеризувати цивільне правопорушення, яке є

приватним правопорушенням за своєю сутністю, та його склад, здійснимо його порівняльний аналіз з адміністративним правопорушенням, яке має всі ознаки публічного правопорушення.

Отже, між ознаками складів адміністративних та цивільних правопорушень існують істотні відмінності.

Згідно із законодавством, об'єктивною стороною адміністративного правопорушення є певні діяння або бездіяльність особи, які виражаються у порушенні нормативно встановлених правил або порядку ведення певної діяльності; невиконанні приписів, передбачених нормативно-правовими актами; самовільних діях; вчиненні певних видів суспільно небезпечних діянь. Основною ознакою об'єктивної сторони в цих складах є саме діяння (дія або бездіяльність). В багатьох складах адміністративних правопорушень як обов'язкові ознаки об'єктивної сторони названі предмет, спосіб, місце, обставини вчинення діяння. На суспільно небезпечні наслідки (пошкодження майна або завдання шкоди здоров'ю) у складах адміністративного правопорушення вказують лише зрідка. Особливістю об'єктивної сторони адміністративних правопорушень є те, що вони зазвичай не спричиняють безпосередню шкоду, а створюють загрозу настання такої шкоди в майбутньому. Відмітною рисою адміністративних правопорушень є те, що в законодавстві вони зафіксовані завжди як конкретні склади правопорушень.

За цивільним законодавством цивільним правопорушенням є невиконання або неналежне виконання цивільного зобов'язання однією із сторін договору, зокрема, порушення встановлених договором строків виконання зобов'язання, втрата, нестача, пошкодження майна, заподіяння іншої матеріальної шкоди внаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язання, заподіяння шкоди особі або її майну. Крім цих двох видів правопорушень називають й інші — укладення або виконання недійсної угоди тощо.

Не всі цивілісти, як зазначалося, згодні з класифікацією такого роду діянь як цивільних правопорушень. Але, на нашу думку, слід погодитися з аргументами авторів, які дотримуються саме такого погляду. Незважаючи на певні відмінності між ними, ці діяння мають спільні базові риси, які дають змогу віднести їх до одного виду юридичної відповідальності — цивільної [2, 39–40].

Першим з елементів складу цивільного правопорушення, а отже і підстав відповідальності, має бути названа наявність шкоди. За відсутності шкоди питання про деліктну відповідальність взагалі не виникає. Більшість юристів розуміють під шкодою будь-яке знецінення блага, що охороняється правом. Шкода полягає у позбавленні або зменшенні здатності потерпілого до праці, смерті годувальника, додаткових витратах, покликаних забезпечити життєдіяльність потерпілого як повноцінної особистості, заподіянні фізичних або моральних страждань. Шкода — це не тільки втрата або зменшення того, що є, але і неотримання того, що могло прирости до майна, духовно збагатити особистість, підвищити її загальноосвітній і професійний рівень і т.д. Дискомфортний стан особистості, викликаний заподіянням фізичних або моральних страждань, — це теж шкода (моральна), що підлягає компенсації.

Заподіяна шкода повинна бути відшкодована в грошовій або іншій формі, що забезпечує найбільш повне задоволення інтересів потерпілого, будь-то фізична або юридична особа. У той же час у законі передбачені випадки вилучення з принципу повного відшкодування шкоди в сторону його зменшення. Зокрема, це може мати місце у випадках заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності, при цьому можливо навіть повне звільнення від обов'язку відшкодування шкоди.

Саме в наявності шкоди можна прослідкувати відмінність цивільного права від кримінального. Особа може бути звинувачена у скоєнні злочину як за наявності шкоди, так і за її відсутності — відповідальність за готування до здійснення злочину. Відповідальність організацій та громадян настає за здійснення цивільного правопорушення тільки за наявності шкоди [3, 30].

У літературі зазначалося, що ця підстава має місце, як правило, при відповідальності у формі відшкодування збитків.

Однак уявляється, що наявність шкоди є найважливішою умовою відповідальності в будь-якому випадку, навіть тоді, коли збитків немає.

Суперечності в такому твердженні немає, оскільки поняття шкоди ширше, ніж поняття збитків.

Під шкодою розуміють несприятливі для суб'єкта цивільного права майнові або немайнові наслідки, що виникли внаслідок псування або знищення майна, що йому належить, а також внаслідок спричинення каліцтва або смерті громадянину (фізичній особі) [4, 371].

Під збитками у відповідності зі ст. 22 ЦК маються на увазі витрати, що зроблені кредитором, втрата або пошкодження його майна, а також неотримані кредитором прибутки, які він отримав би, якби зобов'язання було виконане боржником.

Збитки поділяють на позитивну шкоду та неотримані доходи.

Під позитивною шкодою слід розуміти наявне майно, утрачене або пошкоджене в результаті протиправної поведінки правопорушника.

Неотримані доходи — це певні матеріальні блага, які потерпіла особа могла б отримати за відсутності протиправної поведінки заподіювача. Тобто поняття «шкода» застосовується в деліктних зобов'язаннях, а поняття «збитки» — у договірних зобов'язаннях.

У літературі вже давно відмічалось існування і такого виду шкоди, як шкода моральна. І якщо раніше до цієї ідеї ставилися насторожено, то в останні роки ставлення до відшкодування моральної шкоди змінилося в позитивну сторону. Відповідальність в таких випадках передбачена в законодавстві, наприклад, у зобов'язаннях із завдання шкоди, у відносинах із захисту прав споживачів і ін.

Таким чином, наявність шкоди, під якою мають на увазі сукупність моральної шкоди і збитків, є однією з підстав відповідальності.

У конкретному правопорушенні може бути той або інший вид шкоди, але така умова є завжди. Це впливає з самого поняття правопорушення, яке, як зазначалося, є суспільно шкідливим діянням. Якщо немає шкоди, то немає і правопорушення.

Наявність збитків — це результат, наслідок дії чи бездіяльності особи, що їх спричинила. Якщо дія чи бездіяльність особи можуть бути як протиправні, так і правомірні, то їх наслідки завжди протиправні, оскільки вони відображають несприятливий результат, що фактично настав в майновій сфері іншої особи.

Під протиправною поведінкою розуміють дію чи бездіяльність особи, яка об'єктивно не відповідає вимогам правових норм або умовам договору. Протиправність — це такий елемент складу цивільного правопорушення, який характеризує юридичну якість дії чи бездіяльності особи, який інколи називають поряд із словом «поведінка» словом «діяння».

В. Н. Кудрявцев, аналізуючи сутність правопорушення, відзначає, що протиправність є його основною властивістю. Правопорушення являють собою протиправні вчинки. Вони належать до сфери правової поведінки, тобто мають правову природу, оскільки піддаються впливу з боку держави, здійснюваному правовими методами. Правова природа протиправних дій обумовлюється ще й тим, що всі ознаки правопорушень передбачаються нормами права. Будучи протиправними вчинками, порушуючи правові встановлення, правопорушення, однак, не існують «поза правом», у тому розумінні, що їхнє встановлення, боротьба з ними ведеться без дотримання правових норм і принципів. Навпаки, встановлюється чітка юридична процедура встановлення істини відносно правопорушення, процесу залучення правопорушника до відповідальності, з метою захистити інтереси як правопорушника, так і потерпілих, а також не допустити подальшого порушення закону. Усяке правопорушення повинне спричинити настання покарання для порушника, але нести несприятливі наслідки свого протиправного вчинку можуть тільки ті суб'єкти, які усвідомлювали свою поведінку. Дії суб'єкта протиправні, якщо вони перебували під контролем його свідомості. Якщо тільки свідоме поведіння підлягає правовому регулюванню, а суб'єкт не усвідомлює свої вчинки, отже немає протиправності. Відсутність протиправності свідчить про відсутність самого правопорушення [5, 193–194]. Таким чином, В. Н. Кудрявцев пов'язує ознаку протиправності зі свідомою, вольовою поведінкою індивіда. Він відзначає, що саме це є показником наявності або відсутності правопорушення.

На нашу думку, це не так, оскільки у відносинах відповідальності за завдання шкоди сам факт такого завдання вже є протиправним.

«Протиправність, тобто заборонність діяння законом, виражається трояким способом. По-перше, шляхом прямих заборон... По-друге, шляхом непрямої заборони, коли в нормі визначається протиправна поведінка й встановлюється покарання за її здійснення... По-третє, шляхом викладу в правовій нормі позитивної, правомірної поведінки. У цьому випадку інший, протилежний варіант поведінки є небажаним і тому забороненим» [6, 442].

Під причинним зв'язком звичайно мають на увазі такий взаємозв'язок, що об'єктивно існує між явищами, при якому одне з них з необхідністю породжує інше. При цьому йдеться про безпосередній, прямий зв'язок, не спотворений іншими діями. Відшкодуванню підлягають тільки прямі збитки. (Непрямі збит-

ки не відшкодовуються). Зазвичай судова практика виходить з презумпції, що збитки, які виникли у кредитора у зв'язку з порушенням договору боржником, перебувають у прямому причинному зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Разом з тим враховується та обставина, що збитки можуть бути завдані дією непереборної сили (обставин, яких боржник не міг запобігти, бо це вище його можливостей), випадку (обставин, яких боржник не міг передбачити і тому не запобіг).

Причинний зв'язок означає, що збитки завдані саме протиправними діями даної особи, а не виникли з інших причин. Тому протиправна поведінка особи повинна бути причиною збитків, а збитки повинні бути її наслідком, інакше цивільно-правова відповідальність неможлива. В деяких випадках досить складно виявити причинний зв'язок, це пов'язано з тим, що настання збитків було обумовлене зразу декількома обставинами.

Причинний зв'язок між діянням і шкодою, що наступила, є необхідним елементом складу правопорушення. По особливості конструкції об'єктивної сторони складу правопорушення розрізняють матеріальні й формальні склади. Матеріальні — це ті склади, в яких до числа елементів об'єктивної сторони включене настання шкідливих наслідків діяння матеріального характеру. Формальними складами називаються такі, в яких наявність наслідків протиправного діяння матеріального характеру не включена до числа обов'язкових елементів складу правопорушення. Але нешкідливих правопорушень немає, адже розрізняють не тільки матеріальну, але й нематеріальну шкоду. Під причинним зв'язком розуміють такий об'єктивний зв'язок між протиправним діянням і шкодою, що наступила, при якому протиправне діяння передує за часом наслідкам і є головною й безпосередньою причиною, що викликає даний наслідок.

Виключно велику увагу у науковій літературі приділено питанню про причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкідливими наслідками. Пояснюється це низкою чинників.

По-перше, причинний зв'язок є одним з основних елементів складу цивільного правопорушення.

По-друге, встановлення причини шкідливого результату пов'язане у низці випадків з великими труднощами. Намагання допомогти практиці у вирішенні цієї складної проблеми і визначило ті жваві пошуки, що здійснювалися і здійснюються науковцями з метою встановлення об'єктивної істини.

Найбільш широке визнання отримала теорія необхідного і випадкового причинного зв'язку, яка знайшла підтримку у таких знаних цивілістів-науковців, як Б. С. Антимонов, П. Д. Камінська, Л. А. Лунц, Г. Ю. Матвеев, В. О. Тархов, Е. А. Флейшиць та інші.

На відміну від представників теорії необхідного та випадкового завдання шкоди О. С. Йоффе запропонував при встановленні причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкідливим наслідком керуватися категоріями можливості і дійсності [7, 18].

Найбільш теоретично і практично прийнятною, на наш погляд, є саме теорія можливого і дійсного завдання шкоди, запропонована відомим вченим-

цивілістом О. С. Йоффе [8, 113–128]. У відповідності до даної теорії юридичною причиною, достатньою для застосування цивільної відповідальності, визнається така поведінка особи, яка створює реальну можливість настання збитків або перетворює певну можливість їх настання в дійсність.

Таким чином, нами розглянуті елементи складу цивільного правопорушення, наявність яких тягне виникнення цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди. Відповідно, відсутність одного з елементів або їх дефектність тягнуть звільнення від відповідальності.

Література

1. Котюк В. О. Теорія права / В. О. Котюк. — К., 1996.
2. Літошенко О. С. Адміністративне й цивільне правопорушення: спільні риси та відмінності // Часопис Київського університету права. — 2003. — № 4. — С. 39–45.
3. Русу С. Д. Делікти в цивільному праві : навч. посіб. / С. Д. Русу. — Хмельницький : Вид-во НАВПУ, 2001. — 164 с.
4. Гражданское право : учебник. В 2 т. Т. II, полут. 2 / отв. ред. Е. А. Суханов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : БЕК, 2000. — 544 с.
5. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. — М., 1982.
6. Общая теория права : курс лекций / под ред. В. К. Бабаева. — Н. Новгород, 1993.
7. Калмыков Ю. Х. Об элементах состава гражданского правонарушения // Избранное. Труды. Статьи. Выступления / сост. : О. М. Козырь, О. Ю. Ешилохвост ; Исслед. центр частного права. — М. : Статут, 1998. — С. 11–22.
8. Йоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Йоффе. — М. : Юрид. лит., 1975. — 880 с.

Анотація

Церковна О. В. Щодо елементів цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди. — Стаття.

Розглядається та характеризується цивільне правопорушення, його сутність та склад. Зазначається, що цивільне правопорушення є особливим видом правопорушення, оскільки може мати так званий неповний або усічений склад. Здійснюється порівняльний аналіз цивільного правопорушення з адміністративним правопорушенням. Досліджується порядок відшкодування заподіяної шкоди, відповідно до якого шкода повинна бути відшкодована в грошовій або іншій формі, що забезпечує найбільш повне задоволення інтересів потерпілого, будь-то фізична або юридична особа.

Ключові слова: склад правопорушення, цивільне правопорушення, адміністративне правопорушення, шкода, моральна шкода, збитки, упущена вигода, протиправна поведінка, причинний зв'язок.

Аннотация

Церковная Е. В. Относительно элементов гражданско-правовой ответственности за причинение вреда. — Статья.

Рассматривается и характеризуется гражданское правонарушение, его сущность и состав. Отмечается, что гражданское правонарушение является особым видом правонарушения, поскольку может иметь так называемый неполный или усеченный состав. Осуществляется сравнительный анализ гражданского правонарушения с административным правонарушением. Исследуется порядок возмещения причиненного ущерба, согласно которому вред должен быть возмещен в денежной или другой форме, обеспечивающей наиболее полное удовлетворение интересов потерпевшего, будь-то физическое или юридическое лицо.

Ключевые слова: состав правонарушения, гражданское правонарушение, административное правонарушение, вред, моральный вред, ущерб, упущенная выгода, противоправное поведение, причинная связь.

Summary

Tserkovna O. V. The elements of civil liability for injury. — Article.

Examined and characterized tort, its nature and composition. It is noted that the tort is a special type of offense because there can be a so-called incomplete or truncated structure. The comparative analysis of tort with an administrative offense. We investigate the recovery of damages, according to which damage must be compensated in cash or other form which provides the most complete satisfaction of the interests of the victim, whether physical or legal person.

Keywords: composition of the offense, tort, administrative offense, injury, moral damage, lost profits, wrongful conduct, causation.